

UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA TABIIY GEOGRAFIYA FANINING OQITISH METODLARI

Amanov Allabergan Qutlimuratovich

Urganch davlat universiteti geografiya o'qituvchisi

Ismoilova Nazokat Xudoyberganovna

To'rtko'l tumani 29-maktab geografiya o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada tabiiy geografiyani o'qitishda ta'lim metodlari va ta'lim vositalarining o'rni, ularning klassifikatsiyasi hamda ta'lim jarayoniga jalb etishning foydali jihatlari haqida fikr yuritilgan. Bundan tashqari o'quvchilarning tabiiy geografiyaga xos bilimlarini shakllantirishda ta'lim metodlari va ta'lim vositalarining imkoniyatlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: geografiya o'qitish metodikasi, ta'lim metodlari, kompetensiya, ta'lim vositalari, tabiiy geografik bilimlar, geografiya maydonchasi,

KIRISH. Umumta'lim maktablari o'quvchilarining dunyo qrashini shakllanishida geografik bilimlar, xususan tabiiy geografik bilimlarning o'rni beqiyosdir. Jumladan, Koinot, Quyosh tizimi, sayyoralar, Yer sayyorasi va uning mintaqalari tabiati haqidagi bilim, ko'nikma va malakalarni aynan tabiiy fanlar kursida, to'laligicha VII sinf geografiya darslarida egallab oladi. Ona yurtimiz va unga bevosita chegaradosh mamlakatlar tabiiy geografiyasi bilan VIII-sinf O'rta Osiyo va O'zbekiston tabiiy geografiyasi kurslarida tanishib zarur bo'lgan bilimlarga ega bo'linadi. Umuman geografiya faniga qiziqish uzoq tarixga ega bo'lsada, uning fan sifatida o'qitilishi XIX-asr oxiri va XX-asr boshlariga borib ta'qaladi.

XIX asrda rus pedagogikasi nemis pedagogikasi ta'sirida bo'lgan va 1877 yili Oberlenderning “Geografiya metodikasi” degan kitobi nemis tilidan rus tiliga tarjima qilingan, hamda XX-asr 30-chi yillarigacha shu kitob bo'yicha dars berib kelingan. Keyinchalik ijtimoiy tuzumdagi o'zgarish tufayli yangicha ta'lim tizimi va darsliklari yaratilgan. O'z navbatida, O'zbekistonda geografiya fanini rivojlanishi oktabr davlat to'ntarishidan keyin, asosan rus geografiya ta'limi bilan bog'liq bo'lgan. Bu borada yurtimizda ilk urinishlarni ma'rifatparvar olimlar Abdulla Avloniy va Mahmudxo'ja Behbudiy ishlarida ko'rishimiz mumkin. Umuman geografiya o'qitishning zamonaviy bosqichigacha bo'lgan davridagi rivojlanish tarixi va o'sha vaqtda erishilgan yutuq ham kamchiliklar haqida mazkur maqolada ma'lumotlar keltirilgan.

METODLAR. Yuqorida mavzuni yoritib berishda geografiya o'qitish tarixi, uning yillarda davomida shakllanishi va turli ijtimoiy jamiyatlarda turli darajada o'rganilishi haqida chuqur izlanishlar olib borishni taqozo qiladi. Geografiya o'qitish metodikasi borasidagi dastlabki adabiyotlardan biri nemis olimi Oberlenderning “Geografiya metodikasi” degan kitobi bo'lib, unda geografiyani o'qitish usullari (metodlari) quyidagicha ajratilgan:

- **Analitik** usul-avval umumiy tarzda Yer sayyorasini o‘rganib, keyinchalik uning qismlarini o‘rganish;
- **Sintetik**- avval ayrim joylarni o‘rganib, keyinchalik Yer sayyorasini bir butunligini o‘rganish;
- **Konstruktiv**-o‘quvchilarga xarita chizishi o‘rganish orqali Yer sayyorasi yuzasidagi shakllari bilan tanishtirish;
- **O‘zaro aloqali(assosiyalashgan)** usul-o‘rganilayotgan hodisalar orasidagi o‘zaro aloqlarni ochib berishga asosiy e‘tiborini qaratish;
- **Guruhlashtiruvchi** usul- bir xil geografik hodisalarni taqqoslashga qaratilgan usul[1].

Yuqoridagi ta‘lim usullari orqali o‘quvchilarda geografik dunyoqarashni shakllanishiga keng yo‘llar ochib beriladi. O‘quvchilar sodda bilimlardan–murakkabiga, alohidalikdan–butunlikka, shuningdek yozuvsiz xaritalarni to‘ldirish orqali geografik ob’ektlarni bir-biri bilan taqqoslashga, ayrim xususiyat va jihatlarini solishtirish va qiyoslashga imkoniyati bilan bu boradagi o‘z tasavvurlarini shakllanishiga erishadilar.

Xorijiy davlatlaridagi geografiya o‘qitishda o‘ziga xosliklar mavjud bo‘lib, buni birgina geografiya o‘qitish usullari orqali ham farqlasa bo‘ladi va quyidagi usullardan iborat:

Evristik suhbat usuli-bu usulda asosiy e‘tibor o‘quvchilarni kichik tadqiqotlar orqali bilim olishga o‘rgatishga qaratiladi. Turli hujjatlar va rasmlar asosida muammoli savollar o‘quvchilar diqqatiga havola etiladi va natijada ular yordamida dastlabki kichik ilmiy izlanishlar olib boorish ko‘nikmalari shakllanadi [1]. Bunday usul ko‘proq AQSh, Buyuk Britaniya, Yangi Zelandiya kabi davlatlarda keng qo‘llaniladi;

Tarqatmalar usuli- bu usulda turli chizmalar, jadvallar, xaritalar har xil xatoliklari bilan o‘quvchilar tarqatiladi, ular esa yo‘l qo‘yilgan o‘sha xatoliklarni mustaqil topishlari talab qilinadi. Natija esa ko‘plab turli xil shu tarzda topshiriqlarni yechish orqali tabiiy geografiya darslariga qiziqishlarni oshirishga sababchi bo‘ladi. Yana bu o‘qitish usulida, matnlar orqali, ya‘ni javoblarni to‘g‘ri-noto‘g‘ri tarzda aralashtirib berish va ularni raqamlar bilan belgilab ajratish keng tarqalgan hisoblanadi;

Statistik manbalar, kartografik qo‘llanmalar va matematik modellashtirish kabi o‘qitish usullari ham xorijiy davlatlarda keng tarqalgan va o‘z navbatida o‘quvchilar o‘rtasida bahs-munozaralarga hamda ilmiy tortishuvlarga imkon yaratib beriladi.

Tabiiy geografiya ta‘limida olib boriladigan ilmiy ishlarda yana bir qancha usullardan foydalaniladi va ular quyidagi guruhlarga bo‘linadi:

Bilishning umumiy usuli- didaktik usul, ya‘ni o‘quv jarayoni va o‘quvchilar ongining rivojlanishi hamda tarbiyasi bir-biri bilan aloqadaliqiga qaraladi;

Nazariy tekshirish usuli-asosan o‘rganilayotgan hodisa va jarayonlarni qonuniyatlarini ochishga, umumlashtirishga yo‘naltirilgan. Bu usulga quyidagilar kiradi:

- *Adabiyotlar bilan ishlash usuli.* Tabiiy geografiya oid (mavzuga doir) nashrbqilingan adabiyotlarni o‘rganish va umumlashtirish;
- *Miqdoriy-mtematik usuli.* Asosan tabiiy geografiyaga oid masalalar (jumladan turli haroratlarda havodagi suv miqdori, parallel yoyi uzunliklari va boshqalarda) yechishda qo‘llaniladi.;
- *Qiyoslash usuli.* Ushbu usulda tabiiy geografik ob’ektlarni bir-biri bilan qiyoslashda foydalaniladi [2]. Ms Avstraliya va Grenlandiyani dunyo tabiiy xaritasidagi kattaligi quyoslash orqali maydon xatoligini tushuntirishda foydalanish mumkin;
- *Tarixiylik usuli.* Mazkur usul asosan tabiiy geografik jarayonlarni rivojlanishning turli davrlardagi o‘ziga xos xususiyatlarni aniqlab beradi;
- *Tizimli tarkib (tizimli tahlil) usuli* – umumiy tabiiy tekshirish usuli, murakkab borliqni asosiy muhim tomonlarini aniqlash, ma’lum bir qismlarni bir-biriga bog‘liqligini aniqlab beradi.

Emprik tekshirish usullari – bunga asosan tabiiy geografiya o‘qitishning maktab tajribasi o‘rganish usullari kiradi. Ya’ni geografiya o‘qituvchisini tabiiy geografiya darslarini kuzatish, o‘qituvchi va o‘quvchilarga savollar varaqalari tarqatsih orqali o‘rganish usuli va yozma tekshirish usullari;

Kuzatush usuli –bu usul eng ko‘p qo‘llaniladigan va keng tarqalgan usullardan sanaladi. Tabiiy geografiyadan o‘qitadigan geografiya o‘qituvchisi bu usuldan kundalik hayotda ham doimo foyalanishi lozim, negaki iqlimdagi yohud o‘zi yashayotgan hudud ob-havosidagi(havo harorati, yog‘ingarchilik, havo bosimi, shamol yo‘nalishi va tezligi kabi), o‘simliklarni vegetasion o‘zgarishlarni doimiy kuzatib borishi talab qilinadi. Qushlar migratsiyasi, qirov, tuman va bulduriq tushishi, tuproqni yuzasini muzlashi kabilarni ham yil davomida kuzatib borishi talab qilinadi, hamda kerakli o‘rinlarda ayniqsa o‘lkashunoslik to‘garaklarida bu ma’lumotlar unga qo‘l keladi. Shu bilan birga Geografiya o‘qituvchisi aynan dars davomida o‘quvchilarni o‘zlashtirish darajasini ham kuzatib borishi talab qilinadi. O‘z navbatida o‘quvchilarga ham tabiatni kuzatib borish va kuzatish natijalarni taqdim qilish, hamda ularning nazoratini tashkil qilish uning asosiy vazifalaridan biridir;

Pedagogik eksperiment usuli – eng keng tarqalgan usullardan biri, bu usul orqali turli usullarning afzalliklarini aniqlash mumkin. Tabiiy geografiya darslarida mohir geografiya o‘qituvchisi bu usuldan bir mavzuni turli sinflarda turli usuldan foydalanish orqali erishilgan yutuq va kamchiliklar solishtirish orqali o‘rganish imkoniga ega bo‘ladi. O‘z navbatida bu ushbu geografiya o‘qituvchisini ijodkorligiga ya’ni kompetensiyaviylik qobiliyatiga bog‘liq bo‘lib, undan ko‘proq izlanishlar hamda mehnat talab qiladi;

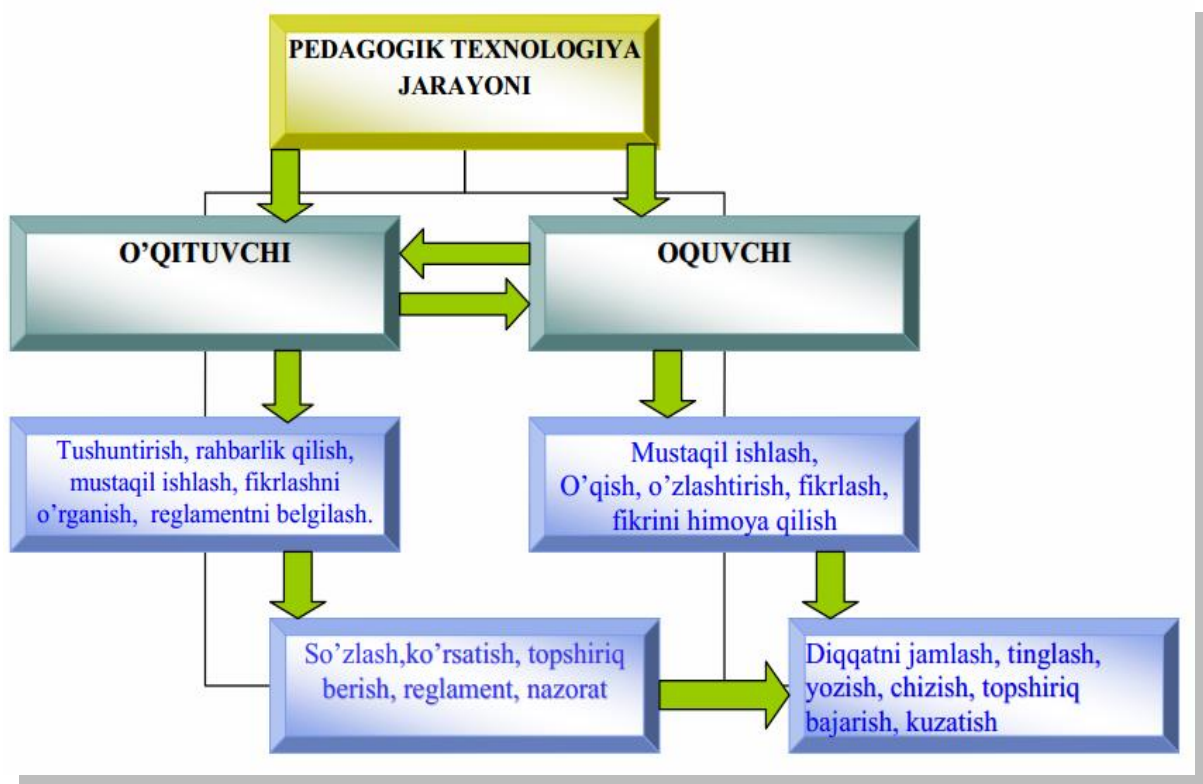
O‘qituvchini hujjatlari bilan tanishish usuli – bu usul bilan o‘qituvchi tajribasini o‘rganish, undagi yutuqlarni maktabda va tuman miqyosida, yoxud respublika doirasiga olib chiqish va targ‘ib qilsih nazarda tutuladi. Tabiiy geografiya darslarining namunaviy

dars ishlanmalari, mavzuga doir taqdimotlar, ob-havo kalendari, o‘quvchilarning geografiya daftarlarini yuritilishi, yozuvsiz xaritalar bilan o‘quvchilarning ishlay olish ko‘nikmalari, amaliy mashg‘ulotlarni o‘qituvchi hamda o‘quvchilarni yecha olish qobiliyatlari o‘rganiladi.

Pedagogik texnologiya - bu o‘qituvchining ta‘lim-tarbiya vositalari yordamida o‘quvchilarga muayyan sharoitda ta‘sir ko‘rsatishi va bu faoliyat mahsuli sifatida ularda oldindan belgilangan shaxsiy sifatlarni shakllantirish jarayonidir.

V.P.Bespalko ta‘kidlaganidek: “Pedagogik texnologiya-bu o‘qituvchi mahoratiga bog‘liq bo‘lmagan holda, pedagogik muvaffaqiyatni kafolatlay oladigan, o‘quvchi shaxsini shakllantirish jarayonini ifodadash-loyihalashdir”[3].

1-rasm. Pedagogik texnologiya jarayoni [4].

Ta‘lim-tarbiya jarayonida pedagogik texnologiyalarni muvaffaqiyatli qo‘llash uchun geografiya o‘qituvchilari maxsus metodik bilim va ko‘nikmalarni egallashlari, pedagogik amaliyotda zarur bo‘ladigan metodik tayyorgarlikka ega bo‘lishlari lozim.

Tabiiy geografiya o‘qitishda foydalaniladigan lokal darajadagi texnologiyalar deyilganda darsning muayyan bir qismida uy vazifasini so‘rash, yangi o‘rganilgan mavzuni mustahkamlash bosqichida foydalaniladigan texnologiyalar tushiniladi. Ular jumlasiga “SWOT tahlili” “Keys”, “Insert”, “Klaster”, “Aqliy hujum”, Venn diagrammasi, “Kichik guruhlarda ishlash”, “Atamalar zanjiri”, tezkor o‘yinlar, o‘yin mashqlarining turli shakllari va kiradi.

SWOT tahlili - ushbu texnologiya-dars jarayonida munozarali masalalarni hal etishda, bahs –munozaralar o‘tkazishda yoki o‘quv seminari yakunida, yoki o‘quv rejasi asosida biron bir bo‘lim o‘rganib bo‘lingach qo‘llanilishi mumkin[5].

(S) Kuchli tomoni

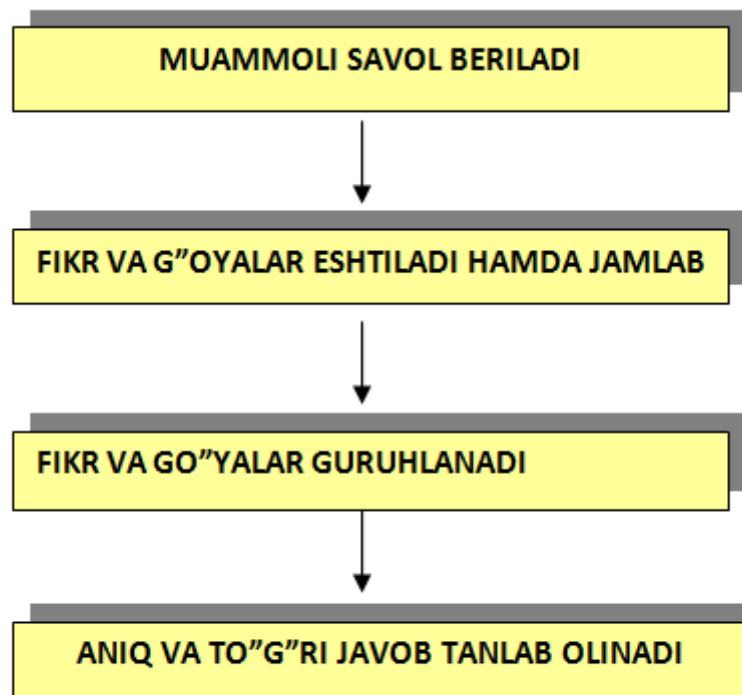
(W) Kuchsiz tomoni

(O) Imkoniyatlari

(T) To‘siqlar

Bu texnologiya tinglovchilarni o‘z fikrlarini himoya qilishga, erkin fikrlash va o‘z fikrini boshqalarga o‘tkazishga, ochiq holda bahslashishga, o‘quv jarayonida egallagan bilimlarini tahlil qilishga, qay darajada egallaganliklarini baholashga hamda tinglovchilarni bahslashish madaniyatiga o‘rgatadi. Bu texnologiyani geografiya darslarida qo‘llash yaxshi samara beradi.

“Aqliy hujum” usuli – biror muammo bo‘yicha ta‘lim oluvchilar tomonidan bildirilgan erkin fikr va mulohazalar jamlanib masalaning yechimi topiladigan usuldir. “Aqliy hujum” usulining 2 xil shakli bor bo‘lib, u yozma tarzda va og‘zaki so‘rov shaklida ham o‘tkazilishi mumkin. Og‘zaki so‘rov shaklida o‘qituvchi tomonidan berilgan savollarga o‘quvchilar har biri o‘z fikrini og‘zaki bayon qilish orqali tushuntirib o‘tadilar[4]. Bunda javob berish qisqa vaqt ichida aniq ma‘lumot bersihs tarzida bo‘ladi. Yozma shaklda esa berilgan savollarga o‘quvchi javoblarni qog‘oz ko‘rgazmaga, qisqa va barchaga ko‘rinarli holatda yozadi. Javoblar magnit doskaga yoki “pinbord” doskasiga ignalar yordamida mahkamlanadi. “Aqliy hujum” usulining yozma shakldagi javoblarini ma‘lum belgilar yordamida guruhlab chiqish imkonini beradi va bu orqali o‘quvchilarni fikrlar umumiylikni aniqlash imkoni paydo bo‘ladi.

1-chizma. “Aqliy hujum” texnologiyasi tuzimasi

Umuman olganda tabiiy geografiyani o‘qitishda amaliy mashg‘ulotlarga ham katta e‘tibor qaratish lozim negaki ko‘pgina geografiya o‘qituvchilari na tabiiy geografiyada, na iqtisodiy geografiyada va na kartografik(maktab darsliklaridagi) misol hamda masalalarni yechish tugil, uning yechilish usullarini ham tushunmaydilar. Bu boradagi oqcoqlik ayniqsa fan olimiadalarida, oliy o‘quv yurtlariga kirish imtihonlarida va milliy sertifikat olish jarayonidagi masalalar yechishda o‘quvchilar tomonidan qo‘yilayotgan xatoliklar orqali aniqlab olishimiz mumkin. Yuqorida ta‘kidlaganimizdek mazkur kamchiliklar milliy sertifikat ega bo‘lish istagida test sinovlariga kirgan ko‘pgina geografiya o‘qituvchilari ham uchratmoqdamiz va bu borada oily o‘quv yurtlarida hamda o‘qituvchilarni malakasini oshirish o‘quv yurtlarida keng ko‘lamli ishlar qilishni talab qiladi.

XULOSA. Tabiiy geografiyada qo‘llanishi muki bo‘lgan usullar va texnologiyalar, grafik organayzerlar juda ko‘pdir va ular bilan birgina maqolada batafsil tanishishni imkoni yo‘qdir. Shu bilan birga kelajakda geografiya o‘qitish metodikasida yangidan-yangi o‘qitish usullari va texnologiyalari shakllanishi shubhasizdir.

Umuman tabiiy geografiyaning o‘qitishda foydalaniladigan usullardan dars samaradorligini oshirishda turli xil variantlarni qo‘llash o‘quvchilarning darslarga va geografiya faniga bo‘lgan qiziqishlarni oshishiga zamin yaratadi. Shu o‘rinda tabiiy geografiya fan o‘qituvchilari darslarda quyidagi biz beryotgan taklif va tavsiyalarga amal qilsa maqsadga muvofiq ish qilgan bo‘lar edilar:

- **birinchidan**, darslarga hamisha tayyor holatda kirish, o‘tilgan dars va yangi mavzuni bir-biri bilan bog‘lay olish;
- **ikkinchidan**, darsni ko‘rgazmaligini ta‘minlay olish(garchand bu ko‘p vaqt va mehnat talab qilsada), ulardan o‘z o‘rnida foydalanish;
- **uchinchidan**, tabiiy xaritalarni o‘qiy olishni o‘rgatish hamda yirik geografik ob‘ektlarni joylashuvi haqida ko‘nikmaga ega bo‘lishini ta‘minlash;
- **to‘rtinchidan**, yozusiz xaritalar bilan ishlashi doimiy yo‘lga qo‘yish va berilgan vazifalarni bajarilishini nazorat ostiga olish;
- **beshinchidan**, tabiiy geografiya darslarida amaliy ishlarga chuqur e‘tibor qaratish hamda o‘qituvchilar va o‘quvchilar o‘rtasidagi o‘z ustuda ishlash ko‘nikmalarini shakllantirish;
- **oltinchidan**, geografiya o‘qituvchining hamda geografiya faniga qiziquvchi o‘quvchilarni doimiy o‘z ustida ishlash darajasiga olib chiqish va bu borada uni rabg‘atlantirish usullarni izlab topish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Mo‘minov O. Geografiya ta‘limi metodikasi. T., O‘qituvchi, 1986.
2. Qurboniyozov R. Geografiya ta‘limi metodikasi. T., Universitet, 1994.
3. www.ta'lim.uz, www.pedagog.uz, www.ziyonet.uz

